Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

Gombocz Eszter

Az elveszett gyermekkor nyomában

A Soá után árván maradt iskolások a megkapaszkodás útján

Habilitációs tézisek

Budapest, 2024.

Tartalomjegyzék

Célkitűzések 3

Tézisek 5

1 Az emlékezés mint történeti forrás 5

2 Az emlékezők mozgó identitása: zsidó magyar és magyar zsidó iskolások 8

3 A cserkészet kettős táptalaja a megbillent identitású zsidóság számára 10

4 Folyamatosan költözködő iskolák, hányódó tanulók 1944-ben és 1945 után 12

5 A Magyar Cionista Mozgalom térnyerése: a kivándorlás és következményei 15

6 Az állami gondozott gyerekek ellátási nehézségei 1945 után 17

7 Cionista intézmények Magyarországon 1945 után 19

8 A Soá utáni hallgatás kétféle csendje és a múlt (re)konstrukcióját segítő tényezők 22

9 Az élettörténeti narratíva jelentősége 25

10 Az élettörténeti narratíva megalkotásának kérdése a Soá túlélőinél saját interjúk alapján 27

11 A poszttraumás növekedés lehetőségei négy árván maradt túlélő időskori visszaemlékezésében 29

12 Módszertani bizonytalanságok 32

Az értekezés alapját képező résztanulmányok eredeti megjelenési adatai 33

Célkitűzések

Értekezésem három fő célt követ. Egyrészt emléket szeretne állítani az egykor virágzó óbudai zsidó közösségnek, amely mára szinte nyomtalanul eltűnt, noha a legrégibbek egyike volt Magyarországon.

A dolgozat másik törekvése az előzővel összefüggésben a holokauszt alatt megtizedelt, majd a kommunista időszak következtében szétszóródó óbudai és budai zsidó iskolások és cserkészek Soá előtti, alatti, majd 1949-ig terjedő életének, újrakezdésének rekonstruálása. A túlélőkkel Magyarországon és a határokon túl készített interjúk, az Ausztráliába, Izraelbe, Németországba, Ausztriába szakadtakkal folytatott levelezés során világossá vált, hogy a gyermekkor helyszíneinek felidézése fölszabadító erővel hat a Soá évtizedekig hallgatni kényszerülő szemtanúira.

A harmadik, hosszú távú cél pedagógiai és közéleti indíttatású. Magyarországon mintegy a 2000-es évek óta beszélhetünk a holokauszt emlékezet hasadtságáról a köztudatban. A globális, az áldozatok mellé álló, és a lokális, a magyar felelősséget hárító emlékezet kettőssége zavart kelt. Az egységes hozzáállás hiánya miatt az áldozatok gyakran elbizonytalanodnak, bizalmatlanná válnak, a többségi társadalmon kívül rekedt csoportként érzékelik magukat (lásd a Szabadság téri kettős emlékművet), az egykori elkövetők pedig úgy gondolják, hogy nem kapnak morális feloldozást. Arra kellene törekedni, hogy a távol került pólusok apró lépések formájában közeledjenek, kölcsönösen nyissanak egymás irányába, és ezáltal egy közös, konszenzusos csoportidentitás jöjjön létre. Ennek köszönhetően az áldozatok erősebben integrálódhatnának, a fiatalabb generáció pedig a

vitákra is alkalmat adó oktatásnak köszönhetően aktívabbá válna a társadalmat érintő kérdésekben. Mindez hozzájárulhatna a traumákkal teli múlt földolgozásához, az áldozati/sérelmes szerep meghaladásához egy öntudatosabb, kevésbé sérülékeny identitású országot teremtve.

Gyáni Gábor szabadon továbbgondolva Jan Assmann hideg és forró emlékezésre vonatkozó elméletét a következőket állítja: a hideg emlékezés befagyasztja a történelmet, mivel kétségbeesett ellenállást tanúsít a történelmi változásokkal szemben. Ellentéte a forró emlékezés, amely a múlt feldolgozásának köszönhetően a múlt meghaladását is jelenti.

Gyáni szerint mind Trianon, mind a holokauszt emlékezet a hideg emlékezés megnyilatkozása Magyarországon, mivel mindkettő kizárólag áldozatként tünteti fel a nemzetet. A holokauszt Gyáni szerint csak azzal a feltétellel válhatna őszintén gyakorolt nemzeti emlékezetté Magyarországon, ha a magyar áldozati traumák kiegészülnének az úgynevezett tettestraumával. Márpedig a tettestrauma, vagyis a felelősség, együttműködés, be nem avatkozás elismerésével, felvállalásával járó trauma eddig csak a német társadalomban és köztudatban mutatkozott meg nyilvánosan.

Helytörténeti kutatásommal, a túlélők, illetve leszármazottaik személyes történeteinek megismertetésével, és az arra épülő, évről évre különböző budapesti és vidéki iskolákban bemutatott, az egyén társadalmi felelősségét hangsúlyozó vándorkiállítással (*Zsidó iskolások 1920–1949*) a föntiek értelmében egy apró lépést szeretnék tenni az egymással gyakran versengő felek közeledésének, a valódi párbeszéd létrejöttének irányában.

Bár értekezésem középpontjában az óbudai, majd a budai zsidó iskolások és cserkészek 1920 és 1949 közötti története

áll, saját interjúalanyaim körét néhány további, a Soá után árván maradt, gyermekotthonokba és árvaházakba került, ma már idős túlélő visszaemlékezésével, és azok elemzésével egészítettem ki. (Az utóbbi visszaemlékezések fő forrásául *A Vészkorszak árvái* című 2020-ban megjelent kiadvány,[1] valamint néhány frissen készített interjú szolgál.)

Tézisek

1 Az emlékezés mint történeti forrás

A kutatás vezérfonalát a személyes történelem, vagyis a túlélők lokális visszaemlékezései alkotják. Ennek egyik oka a levéltári dokumentumok szűkössége. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola irattára néhány 19. századi és egy-egy, a levéltárakban őrzött iratot kivéve maradéktalanul elpusztult a II. világháborúban, illetve az azt követő időszakban. Az iskola történetének adatszerű rekonstruálása ezért úgyszólván eleve lehetetlen.

A két fő forrás: a levéltári iratok és a túlélők emlékei között nem állítok fel hierarchikus kapcsolatot. A visszaemlékezések önmagukban is megállják a helyüket, ezért elsősorban nem a történeti adatok hiányzó láncszemeinek pótlását célozzák**.**

A személyesen megélt történelem előtérbe állításának további oka az, hogy a posztmodern fordulat óta aligha beszélhetünk objektív történelemírásról, inkább csak különböző narratívákról, elbeszélő módokról. Eszerint a múlt a maga objektív valóságában nem ragadható meg. Az *oral history*

[1] BÁNYAI Viktória – FROJIMOVICS Kinga – GOMBOCZ Eszter: *A Vészkorszak árvái: A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete.* Budapest: NÜB, 2020.

számos lehetőséget nyújt arra, hogy több nézőpontot szólaltasson meg. A túlélők személyes történetein keresztül az iskola, és a körülötte kibomló helyszínek történései az átlagember szemszögéből peregnek le a holokauszt előtti, alatti és az utána következő időszakban.

Az utókor többnyire hol valóban hiteles, hol pedig manipulált forrásokból kiindulva igyekszik rekonstruálni az eseményeket. Ám a mozaikdarabok összeillesztésénél nehéz elkerülni az eleve meglévő koncepciók igazolási kényszerét. Különösen érvényes ez az ideológiailag terhelt történelmi korszakokban.

A történetírás egyértelműségre, a szálak elvarrására törekvő ábrázolásmódját igyekeztem kiegészíteni a Soá még élő tanúinak töredezett, részben szubjektív elbeszélésével. Úgy gondolom, hogy a történelem problematikus helyzetei a mikrotörténések szintjén olykor mélyebben ragadhatóak meg. A szemtanúk többsége iskolás gyerek volt a vészkorszakban. Háborús élményeikről sokszor még családtagjaiknak sem meséltek, vagy csak nagyon keveset.

A Soá diákkor felőli, nem szándékos megközelítése, a II. világháború előtti események, az elfelejtett iskolai barátságok, kapcsolatok, diákcsínyek felelevenítése valóban fölszabadítóan hatott az eltemetett emlékek felszínre hozásában. Mivel pedig az iskola az élet egészét tükrözi, a diákok történetein keresztül a II. világháború előtti és a II. világháború alatti magyar történelem tágabb összefüggései is feltárultak: a zsidó-magyar/magyar-zsidó, a német-magyar/magyar-német identitás, az asszimiláció, illetve a részleges disszimiláció, a zsidóság keresztény lakossággal való együttélésének kérdései, a diszkrimináció folyamata: az árulások, de a hűség megnyilvánulásai is.

Az emlékezet fő sajátossága, hogy folytonos érintkezésben állva a jelennel hol megvilágosodó, hol pedig el-elmosódó részleteket emel ki a múltból. A kollektív élmények egyéni hangsúlyokat kapnak. Ezért történelmi adatokat, a történetírás által elfogadott dátumokat oktalanság volna számonkérni a túlélőkön. A hangsúly a traumatikus események megélésének módjára helyeződik.

A föntiektől függetlenül igaz, hogy a fiókokból előkerülő eredeti bizonyítványok, osztályképek, naplók, levelek kiegészíthetik, illetve pótolhatják az esetlegesen fennmaradt dokumentumok hiányzó láncszemeit, és ezáltal segítik a múlt kollektív felidézését.

Az emlékezések mozaikjai bármennyire töredékesek önmagukban, egymáshoz illeszkedve kisebb kortörténeti tablót alkotnak, hozzájárulva a kollektív emlékezet megörökítéséhez.

A narratív interjúhoz közelálló technika különösen alkalmasnak mutatkozik arra, hogy olyan rejtett tartományok is felszínre kerüljenek, amelyek a szisztematikus kérdéseken alapuló interjúkból kimaradtak volna.

Lényeges a szóbeli interjúk és az írásban rögzített visszaemlékezések közötti különbség hangsúlyozása. Az írásos emlékekre inkább jellemző felszíni narratíva mellett a szóbeli emlékezésekben egy mélyebben meghúzódó, feloldatlan traumát hordozó, elhallgató, de fel-feltörő narratíva is megmutatkozik.

Az emlékek reflektáltsága tekintetében nagy különbség mutatkozik a visszaemlékezők szövegeiben. Vannak, akik évtizedek óta foglalkoznak családjuk történetével, amit részben már meg is osztottak hozzátartozóikkal vagy a közvéleménnyel. Az egyéni élettörténeti elbeszélés náluk

gyakran reflexióba, értelmezésbe fordul, ami elősegíti, hogy az emlékezések mozaikjai egymáshoz illeszkedve kisebb kortörténeti tablót alkossanak. Mások ezzel szemben évtizedekig elfojtották fájdalmas emlékeiket, és emiatt, ha meg is szólalnak, beszédük zaklatottabb, küzdelemmel teli, jobbára nélkülözi az önreflexiót.

2 Az emlékezők mozgó identitása: zsidó magyar és magyar zsidó iskolások

A 19. századi asszimilációs szerződés következtében úgy tűnt, hogy a zsidóság a magyar társadalom integráns részévé válhat: nem alkot különálló nemzeti kisebbséget. Az óbudai és budai zsidó iskolások közül a legtöbben asszimilálódó magyar családból származtak. A magyar zsidó identitás kimunkálásának reformkori tudatos stratégiája a 19. század végére, a 20. század elejére a „mózeshitű magyar" iskolások, zsidó cserkészek családjaiban reflexszerű, „magas érzelmi hőfokon átélt" magyar identitássá erősödött. Kettős (magyar-zsidó) öntudatuk mérlegének nyelve többnyire a magyar önazonosság felé billent. A Himnusz fölcsendülése zsigeri reakciót váltott ki az iskolásokban, a magyaros népviselet és a Bocskai sapka a magyar önazonosság áhított szimbólumaivá lettek köreikben. *„Mi és mindazok, akik a Zichy utcai iskolában tanultunk, az asszimilált zsidósághoz tartoztunk. […] Egyesek magyarabbak voltak, mint a magyarok, sajnos nem segített."*[2]

A 20-as, majd 30-as évek Magyarországán azonban ez a stabil vagy stabilizálódó identitás megbillent. Idővel kérdésessé vált, vajon helyes-e kitartani a magyar zsidó önazonosság korábbi stratégiája mellett. Az asszimilálódott zsidó családból származókat érte talán a legnagyobb csalódás a magyar

[2] http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/.

társadalmat illetően. A zsidó diákok a közvetlen, magyar környezetük felőli árulásokat, az osztálytársaik, egykori iskolatársaik, barátaik, szomszédaik által elkövetett megalázó cselekedeteket a fönt említett magyar azonosságtudat miatt nagyobb fájdalommal és keserűséggel élték meg, mint az ismeretlen elkövetők atrocitásait. A magyarországi deportálás fölidézése során sokan kizárólag magyar elkövetőkre emlékeznek.

A diszkrimináció súlyosbodásának, a megszégyenítéseknek, a sárga csillag kitűzési kötelezettségének, a gettósításnak, a helyi nyilas vérengzéseknek, deportálásoknak, haláltáboroknak következtében külföldre távozók, alijázók többségénél, de olykor az itthon maradóknál is visszájára fordult a büszke magyarságtudat. A Vészkorszak után Izraelbe, Ausztráliába vagy máshova elszármazottak számára sokszor egyedül az anyanyelvhez fűződő eltéphetetlen kapocs őrződött meg:

„Ha valaki megkérdezi, hogy magyar vagyok-e, azt felelem, hogy ott [Magyarországon] születtem. Az igazság az, hogy megfosztottak állampolgárságomtól, legszívesebben meggyilkoltak volna. Szemükben zsidók nem lehettek magyarok. Én imádom a gyönyörű magyar nyelvet, és görcsösen ragaszkodom a megőrzéséhez.”[3]

A második világháborút követő közönyről hasonlóan beszél az az óbudai túlélő, aki fiatalemberként élte meg közvetlen környezetében a civil lakosság antiszemita megnyilvánulásait, majd az 1945 utáni megkövetés elmaradását: *„Nincs elrendezve az a gonoszság, amit itt a II. világháborúban a zsidókkal tettek. […] Nem kért senki elnézést. Nincs elintézve ez.”*[4]

[3] http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/.
[4] http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/.

3 A cserkészet kettős táptalaja a megbillent identitású zsidóság számára

A magyarországi cserkészmozgalom két pillére, a vallási és a népi-nemzeti hagyomány egy életképes, rugalmas, mégis megtartó keretet biztosított a szekularizáció és az antiszemitizmus kettős szorításában kizárólag egyfajta identitás mellett nehezen elköteleződő neológia számára.

Vidor Pál, a későbbi budai rabbi egyike volt azoknak, akik már fiatalon felismerték a cserkészetben rejlő közösségi életforma lehetőségét. Számára mégsem elsősorban a cserkészet, hanem a zsidó *vallási* és *kulturális* identitás, a „zsidó érzés" újjáélesztése, továbbörökítése volt az elsődleges szempont.

Az 1934-ben, a Vörösmarty cserkészcsapat 10-ik évfordulója alkalmából elkészült cserkészlobogó szimbolikájában a cserkészliliom és a kettős kőtábla, vagyis a „cserkészgondolat" és a „zsidógondolat" elválaszthatatlan egységet alkotnak. Vidor Pál cserkészvezető azonban ennél tovább lép, hozzátéve a leíráshoz a maga hierarchikus, *programadó* pedagógiai magyarázatát: *„Nem azt mondjuk a cserkészeknek: ne csak jó cserkészek, de jó zsidók is legyetek, hanem azt: nem lehettek jó cserkészek, ha nem vagytok jó zsidók!*

Vidor álmai az 1933-as gödöllői világtalálkozón megvalósultak ugyan, hiszen magyar tervező által elkészült a zsidó cserkészek tábori oltára a mózesi kőtáblákkal, ahol ő mondhatta el több nemzet képviselői előtt a nyitó beszédet. Vidor Pál optimista helyzetértékelését azonban árnyalja az a körülmény, hogy a világtalálkozó ún. toleráns szelleme inkább csak külpolitikai fogás volt Horthy Miklós Magyarországán.

A Vörösmarty cserkészcsapat cionista „beütése" egyrészt az elődcsapat, a Dömény Lajos által alapított Kadima öröksége,

másrészt kifelé tekintő, önerősítő, zsidó etnicista stratégiára vall, amely azonban nem vált a zsidó-magyar együttélést megtagadó egységes disszimilációs törekvéssé.

A csapat tagsága, hasonlóan a magyarországi zsidóság legnagyobb részéhez, nem tudta elképzelni végső kitaszítását, elárulását. Bár bizonyosan voltak, akik közelebb álltak a cionizmus eszméihez, a legtöbben bíztak a zsidó-magyar együttélés fönntarthatóságában, hiszen a diszkrimináció erősödése aránylag lassan, lépésről lépésre, illetve felemásan, következetlenül, egymásnak gyakran ellentmondó szándékok mentén érvényesült a cserkészeten belül is. Magyarország jobbra tolódásával azonban egyre határozottabbá vált a zsidó csapatok kirekesztése. A csapatok bomlasztását szolgálták például a tagok elleni mondvacsinált vádak.

A 30-es évek zsidó fiataljai a korabeli felekezeti sajtó egy része szerint a kisebbrendűségi érzés**,** a *Minderwertigkeitsgefühl* miatt szenvednek. Ennek magyarázatát a sajtó értelmezésében a magyar társadalomban elfoglalt köztes helyzetük képezi: a zsidóság értékeiről már nem tudnak, a többségi társadalom viszont még nem fogadja be őket, így leginkább akadályként élik meg zsidóságukat. A hitközségek és a fiatal rabbik egy része a kiutat a zsidósághoz való visszatérésben látja. A 30-as években ennek jegyében igyekeznek országosan megszólítani a fiatalokat. A zsidó cserkészcsapatok fölállításának kísérlete szintén ezt célozza, aminek köszönhetően úgy vélik, kerülő úton átsugározhatják a zsidó vallásra és kultúrára vonatkozó ismereteket (lásd Vidor Pál törekvéseit). Noha visszatekintve úgy tűnik, a cserkészet csupán eszközként szolgált a zsidó történelmi és vallási ismeretek terjesztésére, bizonyos, hogy a cserkészcsapatok tagjai elkötelezett magyarok (is) szerettek volna lenni.

A zsidó cserkészet vallásos jellege kevésbé hangsúlyos a visszaemlékezők felfogásában. A vallás fokozódó elvesztése részben a Soá, majd a kommunista időszak következtében valószínűleg hozzájárulhatott a háború előtti identitás módosult megítéléséhez, vagyis a vallás szerepének utólagos kisebbítéséhez. Annál inkább említik az emlékezők az ún. túlélőpróbákat, amelyeknek köszönhetően életben maradtak.

1941-ben más zsidó csapatokkal együtt a Vörösmartyt is kizárták a Magyar Cserkészszövetségből, így ezentúl a Budai Izraelita Hitközség égisze alatt működhetett csak tovább. A cserkészek továbbra is összetartottak, még 1943-ban is alakult új csapat. Eközben munkaszolgálatra hívták a vezetőket.

A közösség oltalmat jelentett a 30-as évektől egyre erősödő antiszemitizmus légkörében. A vezetők tudatosan edzették a 8–18 éves gyerekeket a félelem ellen. Összefogásra, kitartásra, humoruk megőrzésére ösztönözték őket. Bizonyára torzíthat valamennyire az emlékezet, ám a Soá utáni jelenből tekintve éppen az edzés, az állóképességre, az összetartásra, a szolidaritásra nevelés volt a humor mellett a cserkészet legfőbb, a túlélést segítő ereje.

4 Folyamatosan költözködő iskolák, hányódó tanulók 1944-ben és 1945 után

A német megszállás után bezáró óbudai és budai iskolákban ténylegesen csak 1944 augusztus végén, minimális létszámmal indulhatott újra a tanítás, akkor is csak folyamatosan, gyakran hónapról hónapra változó helyszíneken, keserves körülmények között. Az iskolák és osztálytermeik részben bombatalálat miatt súlyosan megrongálódtak, a padok megsérültek, a bútorok fele eltűnt, a könyvtárak egy része is odaveszett. A helyzet nehézségét érzékelteti, hogy még 1946 márciusában is

voltak diákok, akik cipő és ruha híján nem tudtak iskolába menni.

Az iskolák újraindításának lehetősége azonban nemcsak a diákok alacsony létszáma és az infrastruktúra hiánya, hanem a vészkorszakot túlélő tanítók hiánya miatt is kérdéses volt. Az 1944 tavaszán rögzített nyilvántartások szerint egyes tanítók eltűntek, mások a munkaszolgálat során súlyosan megsérültek, illetve nem tértek vissza a fogságból. A kevés munkába álló oktatót ide-oda helyezték a munkaerő szűkössége, valamint az épületek használhatatlansága miatt.

Az újrainduló fővárosi iskolák ugyan fokozatosan föltöltötték az összevont osztályokat a lassan visszaszivárgó, illetve az elpusztított vidéki zsidó közösségekből Budapestre kerülő diákokkal, az osztálylétszámok azonban még így is szomorúan alacsonyak voltak. (A XI. kerületben az 1947/48-as tanévben összesen 15-en tanultak osztatlanul a budapesti és vidéki diákok.) A romokban heverő épületek helyére olykor a Joint (American Joint Distribution Committee) segítségével sikerült csak új iskolát emelni (például a Váli úton). Átmenetileg a Bocskai úti templom adott helyet a tanulóknak. A levéltárban megőrzött korabeli osztálynévsorok fejlécei áthúzásokkal, átírásokkal vannak tele, máskor egyszerűen üresen maradtak a lokalizáció lehetetlensége miatt; gyakran az iskolák neve és bélyegzője sem azonos az iratokon.

1948-tól a tárgyunkat képező izraelita népiskolák immár állami általános iskolaként működtek. A legabszurdabb helyzet a kutatható iratok szerint a Budai Izraelita Baracs Károly Általános Iskola ötödik osztályában alakult ki, ahol 32 tanuló közül a legtöbben 11–12 évesek, de akad köztük 14 éves is, sőt, egy debreceni diák 15 évesen tanul az ötödik osztályban. A tantárgyak közül a zsidó hittan hit- és erkölcstanná változott, idegen nyelvként ekkor még angolul tanultak. Ugyanekkor a III.

kerületi [Kunfi] Zsigmond u. 49. szám alatti iskola összlétszáma 32 tanuló. Első osztályban öten, másodikban hárman, harmadikban heten, negyedikben 17 diák tanult.

1945-től 48-ig folyamatos levélváltás zajlott a Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelősége és az óbudai, budai zsidó iskolák között. 1948 júliusában valamennyi állami, községi és izraelita iskola igazgatóját fölszólították, hogy új, „orosz tagozatú" általános iskolát szervezzenek.

1948 augusztusában, csupán egy hónappal azután, hogy a XI. kerületi Váli úti Baracs Károly Általános Iskolában eltervezték a hatodik osztály elindítását, a Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelősége váratlan fordulatról értesítette a vezetőséget: a Vallás és Közoktatási Minisztérium „közoktatási érdekből nem tartja indokoltnak" az iskola fenntartását, és ezért megszünteti azt. A tanszemélyzet tagjait más állami iskolákba fogják beosztani, a berendezési tárgyakat szintén át kívánják adni valamelyik másik állami iskola részére.

A vizsgált iskolai iratok mentén szépen kirajzolódik az ország 1945 és 1947 közötti, a koalíciós időszakra jellemző átmeneti állapota. A vészkorszakban megmenekült zsidó iskolás gyerekek és tanítóik a folyamatos ide-oda hányódás ellenére is reménykedtek egy jobb kor eljövetelében. A nyilas terror, majd az ostrom után újraindult a tanítás és a korábban betiltott cserkészmozgalom, a cionista mozgalom szárnyait próbálgatta. Erről a pontról demokratikusabb irányba is léphetett volna az ország, sajnálatos módon azonban nem így történt. Az éppen rendbe hozott épületekből ki kellett költözni. Az óbudai zsidó iskolának nyoma sem maradt: a 70-es években lebontották, az iskola iratai elkallódtak.

A zsidó iskolák II. József óta épülő, a II. világháborúban csaknem összeomló, 1945-ben a romokból keserves

erőfeszítések közepette lassan talpra álló intézményének tehát a kommunista rendszer adta meg a végső döfést.

5 A Magyar Cionista Mozgalom térnyerése: a kivándorlás és következményei

1946-tól kezdve az alijázó tanítók és diákok száma országosan egyre emelkedett, ami újabb átrendeződésekhez vezetett az iskolák között. Egy véletlenszerűen megmaradt 1948 februári irat arról tudósít, hogy az egyik óbudai kislány elhagyja a III. kerületi Timár utcai iskolát, mivel fölvették a hűvösvölgyi cionista intézetbe (értsd: a Tárogató úti gyermekotthonba). Ez a jelentés egyszersmind egy új korszak kezdetét is jelzi. A kommunista időszak közeledtével ugyanis további, a cionista mozgalom vonzáskörébe került zsidó hagyta el az országot. A kivándorlási kedvet azok a cionista fiatalok is táplálták, akik a Joint által fölállított napközi otthonokban foglalkoztatták a zsidó iskolásokat. Ilyen napközi otthon működött Budán a Zsigmond utca 5. szám alatt. A cionista napközi elsősorban a Budai Izraelita Általános Iskola Zsigmond utcai tagozatának tanulóit segítette. Egy 1946–47 évről szóló, aláírás nélküli, gépelt kimutatásból arról értesülünk, hogy a tanulók 50 %-a tagja volt a Magyar Cionista Mozgalom *Sómér* szervezetének. A diákok 50 %-a félárvaként vagy árvaként az említett napközibe járt, ahol ebédet is biztosítottak. Ruházkodásukról, cipőjükről, tanszereikről az irat szerint szintén főleg a Joint gondoskodott. A fiatalok közül legtöbben rövid időn belül alijáztak. Az egyházi iskolák megszüntetése bizonyára szintén hozzájárult a maradék zsidóság elvándorlásához, ami a maradék maradékának 1956-os távozásával folytatódott.

A cionista és az úttörőmozgalom útjai 1947-től már egymást keresztezték. A kerületi körlevelek közül több is rákérdez az

említett iskolákban, vajon csatlakoztak-e az úttörőkhöz. Az egyik 1947/48-as tanévi válasz szerint a gyerekek még a Magyar Cionista Szövetség keretében működő mozgalom tagjai. A következő évben azonban a tantestület már „részt kíván venni a mozgalomban." Az iskola tanítói legalábbis részben feltehetőleg külső nyomás hatására bólintottak az úttörő szervezetre. A két mozgalom közötti rövid versengő időszak a visszaemlékezők családjain is tükröződik. A gyerekek csúfolódnak, mert testvérük elkötelezett úttörőnek tartja magát.

A magyarországi cserkészetet 1948-ban ugyancsak beleolvasztották az úttörő mozgalomba. A 311-es Vörösmarty zsidó cserkészcsapat egyes tagjait különösen érzékenyen érintette a háború után újraélesztett közösség felbomlása.

A Vészkorszak után közvetlenül, illetve néhány év múlva alijázók többsége Izraelben büszke zsidó nemzeti identitásra tett szert. Döntésüket (kivándorlás) visszamenőleg helyesnek, az új haza építését pedig fő micvának, a további generációk szempontjából pozitív kimenetelűnek tartják.

Az eddig említett fiatalokhoz képest azonban sokkal nehezebb, veszélyeztetett helyzetben voltak azok a hat év alatti, árván maradt gyerekek, akik a cionista mozgalmak számára nem számítottak vonzó célcsoportnak. Közülük egyesek nevüket sem tudták, hovatartozásuk csak nehezen, vagy egyáltalán nem tisztázódott. Kisgyerekként bekerülve valamelyik otthonba, a későbbiekben sokszor ide-oda csapódtak, különböző ideológiai hatásoknak kitéve, ami hosszú távon, sokszor idős korukig menően nehezítette számukra a világban való eligazodást, majd a koherens identitás megteremtését is akadályozták.

6 Az állami gondozott gyerekek ellátási nehézségei 1945 után

Az 1945-ben ismét a trianoni határvonalak közé szoruló Magyarországon országosan magasra rúgott az állami gondozott gyerekek létszáma. Az ország válságos helyzete miatt égetően szükségessé vált az államon kívüli szervezetek működése is. Az 1946-ban számba vett zsidó gyerekek tizede (kb. 1500 gyerek) menekült meg úgy, hogy mindkét szülőjét elvesztette. Őket vagy az életben maradt nagyszülők, hozzátartozók próbálták fölkarolni, vagy abban az esetben, ha az árvák intézménybe kerültek, igyekeztek többé-kevésbé tartani velük a kapcsolatot.

Visszatekintve a Vészkorszak utáni időszakra meglepő lehet, hogy aránylag nagy számban kerültek gyermekotthonokba azok a zsidó gyerekek is, akiknek életben maradt egy-egy családtagja. A magyarázatok közül talán a szülők szorult helyzete a legmeghatározóbb. A gyakran nyomasztóan szegényes albérleti szoba, az élelem és a ruházat hiányán túl az is közrejátszott, hogy az özvegyen maradt anyák vagy apák, ha egyáltalán munkaképes voltak, általában egész nap dolgoztak, így napközben nem tudtak kellőképpen odafigyelni gyerekükre. A gyerekotthonokban viszont, főleg vidéken, sokkal jobb körülmények között, biztonságban élhettek és tanulhattak a fiatalok. De a Joint segélyezési taktikája is az intézményi nevelést részesítette előnyben, ugyanis a családban nevelkedőkhöz képest a bentlakásos otthonban élőknek sokáig dupla annyi támogatást nyújtott a szervezet.

Azokban a családokban, ahol az egyik szülő újra házasodott, és a gyerek(ek) nem találták a hangot a nevelőszülővel, vagy ahol alkoholizmus, esetleg depresszió akadályozta a csonkán maradt család újraépülését, gyakran a gyerekek maguk is igyekeztek távol maradni hozzátartozóiktól. Sokszor még a Pesten lévők sem kívánkoztak vissza újra épült otthonukba.

Mindennek persze az ellenkezőjére is volt példa. Az egyik félárva emlékező, aki 1954-ben ismét árvaházba, mégpedig a korábban zsidó elemi iskolaként működő óbudai Zichy utcába került, a regulák, az „egyenkabát", a reggeli és esti imák, a feszes keretek miatt nem tudta megszokni az intézeti életet: *„mindig nagyon hiányzott akkoriban az »otthon«, vártam azokat a hétvégéket, amikor hazamehettem. Ma is meglepve olvasom azok visszaemlékezéseit, akiknél nem kap hangsúlyt az otthon, a meglevő szülő hiánya."*[5]

A közösségi nevelés mellett szállt síkra az üldöztetés traumájával küzdő gyerekekkel foglalkozó szakemberek egy része is. A Sztehlo Gábor evangélikus lelkész által fölállított gyermekotthonok pszichológusa szerint a labilissá váló családi környezettel szemben a gyermekotthonok, árvaházak rendszeres életvitele stabilizálóbban hat a regresszív tüneteket mutató gyermekekre. Véleményét értekezésemmel is alá tudom támasztani. Szűk mintán végzett vizsgálatom alanyainál négy különböző intézménytípusnak köszönhető, hogy a Soá folyamán árván vagy félárván maradt gyerekként a legtöbben egyenes gerinccel járó, traumáikat többé-kevésbé maguk mögött hagyó felnőttek lettek a háború után. Ezek: a cionista, a hitközségi fenntartású intézmények, a Sztehlo-féle otthonok és a cserkészet, amely az említettektől eltérő, ám sok szempontból mégis hasonló utat jelentett a megkapaszkodásra.

Az említett intézmények vezetői közül leginkább Sztehlo gondolkodott úgynevezett „családcentrikus modellben", miután felismerte, hogy az apátlanul-anyátlanul maradt gyerekek fejlődésében az otthontalanság érzése jelenti a fő problémát. Mivel az elveszett otthont nem pótolhatta,

[5] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 262.

mindenekelőtt a *családi légkör* megteremtésére törekedett. Internátus helyett pavilonrendszert alakított ki, amelynek keretében (pénzhiány miatt viszonylag nagy) 25–30 fős csoportokat hozott létre, ezek élére pedig egy-egy úgynevezett anyát vagy gyermektelen házaspárt állított. Az anyák szerepét 1946 májusa előtt, a Jó Pásztor Gyermekotthon időszakában diakonisszák töltötték be, akik szigoruk ellenére a közös esti áhítatokkal, éneklésekkel bensőséges hangulatot tudtak teremteni.

Mind a négy intézménytípusra igaz, hogy a fegyelmezett, rendszeres életvitelen, a próbatételeken keresztül, a jövőre összpontosítva, ha nem is törlődtek, de legalábbis halványultak a fiatalok traumatikus élményei. A történelem fortélya következtében ezek a párhuzamosan futó utak végül egybefutottak; hiszen valamennyi mozgalom fölöszlott, vagy összeolvadt a kommunizmus irányvonalába illeszkedő úttörőmozgalommal az államosítás után.

7 Cionista intézmények Magyarországon 1945 után

A két világháború közötti magyar zsidóság vezetői idegenkedtek a cionizmustól mint külföldi irányítású, nemzetiségi alapon szerveződő mozgalomtól, tartva a magyar-zsidó szimbiózis megbomlásától, az asszimiláció folyamatának megrekedésétől. A magyar állammal szemben mind a neológia, mind az ortodoxia lojális volt. Az utóbbi elvi alapon is elutasította el a cionizmust.

A második világháború után azonban a magyarországi zsidóság a korábbi elszigeteltséggel ellentétben nemzetközileg szerveződött. A Cionista Világszervezet mellett három nagy nemzetközi zsidó szervezet játszott komoly szerepet a zsidó élet újraépítésében. A Zsidó Világkongresszus, a már említett

Joint és a Szokhnut. Mindezek együttműködve legfontosabb feladatuknak a vidéken és Pesten meghúzódó, éhezésnek kitett gyerekek összeszedését, feltáplálását és iskoláztatását, később pedig Palesztinába vándoroltatását tekintették.

A zsidó nemzetközi szervezetek közül mindenekelőtt a Joint és a Zsidó Világkongresszus játszott szerepet a közösségek feltámasztásában. A cionista szervezetek 1945 februárjától kezdve hoztak létre gyermek- és ifjúsági otthonokat, főleg azokban a vidéki városokban, amelyek jobban el voltak látva élelmiszerrel. Számos neológ intézmény mellett a legnagyobb orthodox cionista gyermekotthon Deszken működött. A *Kfar hanoar hadati bagola* ('Vallásos ifjúság falva a galutban') részben az önigazgatást is lehetővé tette a fiatalok számára. Az itt működő iskolában héberül tanítottak többek között zsidó vallási és a zsidó hagyományra vonatkozó tárgyakat, mezőgazdasági ismereteket, alijázásra készítve föl a növendékeket. Az otthonok kezdetben egyre bővültek, majd az államosítás közeledtével fokozatosan összevonták őket. 1945 és 1948 között átlagosan hatszor-hétszer költöztek egyik helyről a másikra, ami újabb próbák elé állították a családjukat elvesztett gyerekeket.

A cionista otthonban és a mosavákban (táborokban) egyaránt szigorú napirend szerint éltek a gyerekek. A táborokban forgószínpadszerű foglalkozások, ügyességi próbák voltak: fáramászás, árok fölötti mászás, cionisztika, palesztinográfia, számháborúk.

Az élményeken alapuló tanulás (még stoppolási és haggada-készítési verseny is volt) önbizalmat öntött a gyerekekbe. A versenyek során azonban általában a csoporton belüli összetartást díjazták. Az önbizalom erősítésén kívül a közösségépítés volt a másik központi törekvés. Ezek az elvek nagyon különböztek attól a világtól, amiben eddig nevelkedtek

a gyerekek. Lenyűgözte őket ez a fajta a szabadelvű közeg, ahol mindenki kapott saját héber nevet is, ami a közösségi újjászületés, a magabiztos, önálló identitás védjegyévé vált. A másokért szolidaritást vállalás feltétlen parancsát szintén cionista nevelőiktől sajátították el életre szólóan a fiatalok.

A cionista otthonokban élők összetartozása többek között a közösen tanult dalokon figyelhető meg. A vidéki, majd a pesti gyermekotthonokban együtt lakó lányok közötti szoros köteléket jelzi sajátos szókincsük is. 60 év múltán visszaemlékezve minden harmadik mondatukba beleszőnek egy-egy, mindössze néhány év alatt beléjük ivódott héber szót, amelyeknek ismerete számukra természetesnek tűnik. Leggyakoribb kifejezéseik: *kvúca* (csoport), *mosava* (tábor), *bikur* (szobaszemle), *piul* (kirándulás), *kibuc* stb.

A bentlakásos otthonok hálózata 1947 közepéig folyamatosan bővült, a csúcspontot 44 otthon 4000 feletti lakóval jelentette. 1947 végétől, a Joint irányváltásával és csökkenő költségvetésével elkezdődött a gyerekotthonok leépítése, összevonása. A bentlakó gyerekeket ekkor már szervezetten helyezték vissza családjaikhoz. Ez a folyamat a cionista szervezetek betiltása után, 1949-ben is folytatódott. A bezárt otthonok közül több is szeretetotthonná vagy idősek otthonává alakult, ahogy ez Óbudán, a Zichy utcai árvaházzal is történt.

Az 1940-es évek végétől egyre inkább mélyült a zsidó árvaházak, iskolák és a rajtuk kívüli élet értékei közötti szakadék, ami fokozta az árván vagy félárván maradtak gyökértelenségét. A hitközségi fenntartású intézményekben elvben továbbra is a zsidó vallás szellemében oktatták a fiúkat és lányokat, akik számára azonban a zsidó történelem, a héber nyelv, az imádságok sokszor már távolinak és idegennek tűntek. Tovább nehezítette a helyzetet a tanárok némi

elbizonytalanodása az átmeneti politikai helyzet miatt. Az állami iskolákban ugyanekkor már kommunista elvek alapják folyt az oktatás. A csonkán maradt családi környezetben szintén vegyes hatások érték a fiatalokat aszerint, hogy épp melyik családtaghoz kerültek egy-egy hét végi látogatás alkalmával. Volt, aki szombattartó volt közülük, de kommunista, illetve a vallással szakító rokon is akadt. A visszaemlékezők közül többen beszélnek az értékek keveredéséből, a hármas nevelésből adódó irányvesztésről: *„Mást hallottunk az iskolában, mást hallottunk az árvaházban, és megint mást a hétvégi családlátogatásokon.”*[6]

8 A Soá utáni hallgatás kétféle csendje és a múlt (re)konstrukcióját segítő tényezők

A holokauszt, illetve más trauma túlélői a tragikus események után közvetlenül általában nem, vagy csak nehezen képesek szavakba önteni a velük történteket. Hallgatás jellemezte azokat az árvaházakat, gyermekotthonokat is, amelyek 1945 után befogadták a szülők oltalma nélkül maradt fiatalokat. Sem a sokszor a gyerekekhez hasonlóan traumatizált nevelők, sem a gyerekek nem beszéltek az őket ért megrázkódtatásokról. Az úgynevezett betokosítás időszaka védelmező szerepet töltött be ebben az időszakban. Ez a nem szándékolt hallgatás azonban leginkább a Soá utáni kelet-európai országokban idővel átváltozott egyfajta szándékos, másodlagos csenddé, elhallgatássá, amennyiben a környező társadalom nem volt hajlandó meghallgatni, tudomásul venni a történteket. Az elfojtott fájdalom, az emlékek szavakba öltésének tartós késlekedése vagy elmaradása súlyos identitáskonfliktushoz, hosszú távú szenvedéshez vezetett a későbbi generációkban is.

[6] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 114.

Ennek fényében még nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk azoknak az intézményeknek, amelyekben a nevelők nem sokkal a felszabadulás után lehetővé tették a gyerekek számára az alternatív, nonverbális megszólalás, megnyilatkozás lehetőségét.

Az alábbi leegyszerűsített modellben azokat az interjúim alapján kirajzolódó tényezőket ismertetem, amelyek feltételezésem szerint a holokauszt túlélőiben az emlékek mélyebb felidézését, s ezáltal a múlt újjáteremtését segítették elő (hiányuk pedig gátolta azt).

A) A *helykötődés* a térbeli és időbeli folytonosság érzetét kelti. A térbeli folyamatosság azt sugallja, hogy a múlt és a jövő össze van kapcsolva, ami biztonságérzetet kelt. Az időbeni folyamatosság által pedig kötődés alakulhat ki a múltbeli helyszínek, köztük egykori otthonunk iránt. A helyek ugyanis emlékeztetnek bennünket az ott átélt élményekre, lehetővé téve a jelen és a múlt történéseinek összekapcsolását. A kedvenc helynek ennélfogva énerősítő szerepe van (ilyen pl. az egykori iskola, lakóhely, árvaház, a helyi zsinagóga épülete, Tahi: a fasori (fél)árva gyerekek nyaralóhelye stb.).

A helykötődés hiánya viszont értelemszerűen negatív módon hat ránk. A Soá után árván maradt egyik emlékező visszatekintve úgy látja, hogy főleg a különböző intézmények közötti érthetetlen, követhetetlen váltások miatt szenvedett, aminek következtében egész életén át nélkülözött egy stabil viszonyítási pontot.

B) Az adott, a múltban bekövetkezett, akár traumatikus helyzet értelmezésének módja: úgy gondolja, annak idején segítséget, érzelmi támogatást kapott.

C) Visszatekintve úgy tűnik az elbeszélő számára, hogy a Vészkorszakban képes volt cselekedni, szolidaritást vállalni

másokkal, nem csupán elszenvedte (akár saját életkora, betegsége vagy egyéb korlátozó tényezők miatt) a történéseket. A pszichológiában ágenciának, illetve fokozódó ágenciának nevezik ezt a jelenséget.

D) Példaadó személy(ek) említése, aki(k) perspektívát nyújtott(ak), követendő értékrendet adtak a jövőre nézve (pl. a cionista otthonok fiatal vezetői, Sztehlo Gábor, egy-egy nagynéni, nevelőnő, cserkészvezető stb.).

E) Az emlékező úgy gondolja, a múlt értelmezését segítő, számára utat mutató fontos felismerésre jutott (pl. az önirónia teli megállapítás: Izrael létrejöttét groteszk módon részben a Soá, a zsidóság áldozathozatala tette lehetővé).

F) Az emlékező reflektáltsága arra vall, hogy negatív tapasztalatait sikerült többé-kevésbé integrálni.

G) A Soá tapasztalatát „cselekvéses tudássá" alakította. Tudatosan részt vállal(t) az adott közösség, társadalom életében.

H) A túlélő gondolkodásában, elbeszélésében a generativitásra jellemző jegyek (elkötelezettség, önzetlenség) figyelhetők meg (pl. a holokauszt tudatos átörökítésének szándéka a későbbi generációk védelmében).

I) További tényezők: a közösen énekelt dalokhoz (legyenek azok akár cionista, akár magyar népdalok) rendszerint pozitív emlékek fűződnek. A dalok közös (esetleg csak egyéni) nosztalgikus újraéneklése, az emlékezet mélyéből spontán módon föltámadó, vagy akár nehezen fölidézett dalszöveg és/vagy dallam hosszú évtizedek után is váratlan örömöt, szavakkal kifejezhetetlen relevációt okozhat az emlékezőkben. A személyes, zenéhez fűződő emlékek és a kollektív emlékek egymást tápláló hatása érvényesül ekkor.

J) Egy-egy régi osztálykép, táborbeli fénykép, színdarab vagy egy irodalmi szöveg, dalszöveg ironikus átiratának felidézése szintén pozitív élménnyel jár, továbbá a közösen táncolt hóra ritmikus, egybeforrasztó mozdulatainak emléke is biztonságérzetet kelt.

K) Külön csoportot képeznek azok az emlékezők, akik, noha gyerekkorukban anyanyelvükként vagy első idegen nyelvükként, természetes módon beszéltek otthonukban németül, 1945 után mégis szilárdan elhatározták, hogy soha többé nem ejtik ki a „gyilkosok nyelvét", és (soha többé) nem teszik be a lábukat Németországba. A 80-as években a német emlékezetpolitika hatására többen közülük leküzdötték a Németországgal és a német nyelvvel szembeni negatív vagy ambivalens érzéseiket, és megtörve hosszú hallgatásukat éveken át rendszeresen meséltek őszintén érdeklődő németországi diákoknak vészkorszakbeli élményeikről akár azokban a német városokban is, ahol a nácizmus idején rabszolgamunkát végeztettek velük. A német nyelv számukra egyfajta hidat képezett a múlt fájdalma és az újrakezdés között, néhány esetben azt is lehetővé téve, hogy kilépjenek az áldozat szerepből, és pozitív módon újraértelmezzék identitásukat.

9 Az élettörténeti narratíva jelentősége

Ha életünk eseményeit összefüggő történetté tudjuk alakítani, akkor létrehozhatjuk élettörténeti narratívánkat, aminek köszönhetően kevesebb mentális zavarral, kiegyensúlyozottabban élhetjük hátralévő éveinket. A Vészkorszak töredezett emlékeinek narratív formába öntése ennek megfelelően pozitív módon befolyásolja a túlélők későbbi mentális állapotát.

Az élettörténeti narratíva alapját önéletrajzi emlékezetünk képezi. Az önéletrajzi emlékezetnek köszönhetően emlékezünk gyermekkorunkra, kamaszlétünkre, iskolai éveinkre, lakóhelyünkre, otthonunkra stb.

Kutatások szerint tinédzser korunk, illetve fiatalkori éveink különösen fontos szerepet töltenek be élettörténetünkben. Ezeknek az életszakaszoknak eseményeit egyrészt mélyebben raktározzuk el, másrészt könnyebben is hívjuk elő. Az általam vizsgált emlékezők többsége éppen ebben az életkorban voltak gyermekotthonok, árvaházak lakói. Közülük azok, akik visszatekintve úgy gondolják, hogy a háború utolsó hónapjaiban, illetve a háború után szuverén módon irányították az események menetét, különösen élénk részleteket idéznek fel fiatalkorukról 60–70 év után is.

Életünk korai szakaszában pozitív sémáink vannak a világról. A világot biztonságos helyként érzékeljük, az embereket alapvetően jónak hisszük. Egy-egy súlyos életesemény azonban alapvetően megkérdőjelezi ezeket a feltevéseket. A traumát elszenvedőkben a korábbi feltevéseknek, sémáknak át kell alakulniuk ahhoz, hogy az új helyzethez alkalmazkodni tudjanak. Ez egy, a veszteség elfogadásáért küzdő hosszú, kognitív folyamatot jelent. A földolgozás eleinte inkább automatikus, majd szándékossá, okkeresővé válik. Az új életfelfogás (világkép) viszont ideális esetben realisztikusabb, és a fájdalmas események bekövetkezésének lehetőségét is tartalmazza. A vizsgált visszaemlékezések közül többször a kognitív folyamat kései szakasza felől nyilatkoznak az emlékezők.

Ideális esetben a hosszadalmas kognitív feldolgozás keretében történik a traumatikus élmény fokozatos beillesztése az élettörténeti narratívába. Ennek alapvető feltétele, hogy sikerüljön életünk eseményeit koherens narratívába önteni. A

Vészkorszakot követő kezdeti időszakban a gyerekotthonok árva túlélőinek nem állt rendszerint rendelkezésére nyelvi eszköztár a történések elmondásához. A trauma ugyanis általában megtöri az egyén élettörténetét, mintegy lyukat alkotva abban, aminek következtében megszakad a korábbi folytonos narratíva. A traumatikus élmények főképp nonverbális szinten, töredékekben tárolódnak. Kedvező körülmények között, illetve terápia során azután a traumatikus élmény egyre több eleme tudatosul, és szerencsés esetben lassan megfogalmazódhat, létrejöhet egy új narratíva. A traumát elszenvedett egyén fokozatosan illeszti be az eddig kívül rekedt élményt önéletrajzi narratívájába.

10 Az élettörténeti narratíva megalkotásának kérdése a Soá túlélőinél saját interjúk alapján

Vizsgálatomban fő szempontként a traumatikus események által kiváltott reakciók négy típusát különítettem el. Ezek: az összeroskadás, a károsodással járó túlélés, a reziliencia, és a poszttraumás fejlődés. Ismérveiket először általánosságban mutatom be, majd a túlélők elemzett narratíváin keresztül konkrétan is kitérek rájuk.

Az *összeroskadás* azokat jellemzi, akik annyira megsérültek a trauma által, hogy nem tudnak többé visszailleszkedni az életbe. Kapcsolataik összetörnek, idegennek érzik magukat környezetükben. Ilyen súlyos eset, ahogy az sejthető volt, nem fordult elő a vizsgált személyeknél, hiszen közülük mindannyian újra tudtak integrálódni a társadalomba.

A *károsodással járó túlélés* érintettjeit olyan mélységben érinti a trauma, hogy ha föl is épülnek, életük során nem nyerik vissza többé korábbi állapotukat. Helyzetüket súlyosbíthatja az indokolatlan bűntudat, amiért túlélték a Soát, valamint a

környezet semleges vagy tagadó hozzáállása a személy traumájához.

A *reziliencia* azt jelenti, hogy a trauma nem okozott maradandó kárt az adott személyben, így vissza tudott térni élete korábbi állapotába. Sőt, az is előfordul, hogy a megrázkódtatás nem sérülést, hanem új képességek kialakulását idézi elő, ami ún. traumatikus progresszióhoz vezethez.

A *poszttraumás fejlődés* esetében a személy nem pusztán visszatér korábbi, harmonikusként említett helyzetébe, hanem fölül is múlhatja a trauma előtti állapotot. A szakemberek öt fő területet neveznek meg, amelyeken belül személyiségfejlődést tapasztalhat meg a traumát túlélő személy akár anélkül, hogy a poszttraumás növekedés tudatossá válna benne:

– Az élet új lehetőségeinek felfedezése, életpálya-módosítás;
– Megváltozott kapcsolatok: az egyén több időt szán barátaira, melegebb, mélyebb kapcsolatai vannak, társas támogatottságot él át;
– Paradox észlelés: a személyes erő fokozott megélése mellett fokozottabb sérülékenység;
– Az élet fokozott megbecsülése: az élet önmagában véve is értékes; az apró örömök felfedezése, az egyén figyelme a múltról az „itt és most”-ra helyeződik;
– Spirituális érdeklődés: az egyén fokozottan érdeklődik az alapvető egzisztenciális kérdések iránt, akár ateistaként is hisz egy transzcendens lényben.

A traumatikus esemény által kiváltott hatás számos tényező függvényében személyenként is más és más módon alakulhat. Mind az örökölt biológiai, illetve szerzett tulajdonságok, mind a pszichológiai aspektusok, mind pedig a társas környezet hozzájárulhatnak a zavarok megjelenéséhez vagy éppen azok elmaradásához. Ezek a következő típusokba sorolhatók:

– Bizonyos, a személyiségre jellemző képességek, készségek (pl. önbizalom, az érzelem- és viselkedés szabályozás képessége);

– A családi helyzet által okozott ismérvek (pl. bizalommal teli anya/szülő és gyerek közti kapcsolat, kiterjedt családi háló);

– A társas környezet hatásai (pl. mentor mint példakép, közösségi tevékenység).

11 A poszttraumás növekedés lehetőségei négy árván maradt túlélő időskori visszaemlékezésében

Judith S. Kestenberg már a 80-as években különbséget tett a túlélők háború után született gyermekei, és az üldöztetés előtt vagy alatt világra jött gyermektúlélők között. Megfigyelései alapján az utóbbiakat még veszélyeztetettebbeknek minősítette. Kestenberg felosztását követve négy olyan gyermektúlélő gyászfeldolgozásának időskori eredményét kutattam, akik Magyarországon, a holokauszt előtti vagy alatti időszakban születtek egy valamilyen mértékben asszimilálódó családban. Értekezésemben a vészkorszak árváinak poszttraumás fejlődési esélyeit vizsgáltam. Vajon milyen feltételekkel, hogyan ágyazódik a trauma az egyén sorsába?

Mindmáig vita folyik arról, hogy az elszenvedett trauma milyen hatást gyakorol egy, a későbbiekben megélt újabb megpróbáltatásra adott reakcióra. Két egymástól eltérő álláspont vetekszik egymással:

– A vulnerabilitás-hipotézis szerint a túlélő sérülékenyebb lesz a további stresszhelyzetekben.

– A reziliencia-hipotézis szerint abban az esetben, ha a személynek sikerül megküzdenie az eredeti traumával, akkor a későbbiekben ellenállóbb lesz a traumákkal szemben.

A protektív tényezők szintén jelentős szerepet játszanak a feldolgozásban. Az általam vizsgált túlélőknél a következők említendők:

– A személyiségtípus szerint: jó kognitív képességek, önbizalom, optimizmus, az élet értelmébe vetett hit.

– A család meghatározó ereje szerint: bizalommal teli anya/szülő és gyerek közti kapcsolat, négynél kevesebb gyerek, kiterjedt családi háló (rokonok segítsége).

– A társas környezet szerint: az iskolához kötődés pozitív szerepe, kompetens mentor (példakép), barátok, közösségi tevékenység.

A trauma feldolgozottságánál négy fent ismertetett szintet különítettem el: összeroskadás, károsodással járó túlélés, reziliencia és poszttraumás növekedés. A négy vizsgált túlélő közül az ún. összeroskadás egyik interjúalanyra sem jellemző. Két férfi esetében *poszttraumás fejlődésről* beszélhetünk. Közös pont kettejükben a belső (elsődleges) kontroll megléte, az önálló döntés és cselekvés képessége, a protektív tényezők közül a jó kognitív adottságok, az önbizalom, optimizmus, az élet értelmébe vetett hit, a saját család ereje, kompetens mentorok jelenléte, a közösségi tevékenység, továbbá felnőtt korukban a zsidó (nemzeti) identitástudat megerősödése.

Egyiküknek a vészkorszak előtt és alatt a zsidó cserkészeten keresztül sikerült olyan környezetbe kerülnie Magyarországon, ahol egyrészt egy értékteremtő, számára példaképként szolgáló csoporthoz tartozhatott, másrészt a szüleitől kapott erős magyarságtudat mellett zsidó identitását sem kellett megtagadnia. A cserkészetnél tanult, Yael Danieli szavaival úgynevezett „harcos” típusú megküzdési stratégia számtalan esetben kisegítette. Sodródás helyett az önállóság és a másokért vállalt felelősség, az önkontroll fenntartása tovább

erősítették a későbbiekben. Dacára annak, hogy ő maga nem alijázott, nem akarja korábbi döntését utólag igazolni. A veszélyhelyzetekkel szembe nézés, a félelem nélküli hozzáállás mindmáig jellemző rá.

Másikuk identitásának meghatározó, folytonosságot teremtő ereje a zsidóságának tudatában lévő büszkeség, illetve az a meggyőződés, hogy meg tudott és meg tud állni a saját lábán. Koherens életérzését egyetlen rövid mondatba sűrítve fogalmazza meg: *„Én büszke izraeli zsidó vagyok."* Poszttraumás fejlődését korai önállósága, sikeres aliája, a vészkorszak után újraépített zsidó öntudata, humorral vegyes pozitív szemlélete, a gyerekkora óta következetesen vallott tanári hivatása és boldog családi élete egyaránt elősegítették.

A két női emlékező sorsa szintén párhuzamba állítható. Közös, protektív tényezőkként említhetők kettőjüknél a jó kognitív képesség és feltehetően az élet értelmébe vetett hit. Az egyéb, a sérülékenységet legyőzni segítő, védő faktorok azonban megoszlanak köztük.

Egyiküknél a korai önállóság, a saját, személyes erő megélése komoly védelmet jelentettek. Már 15 évesen a saját lábára állva egyedül élt egy főbérleti lakásban, korrepetálást is vállalva. A *reziliencia* állapotához mostani szoros családi kötődése, és a 80 év fölött is elkötelezett közösségi szerepvállalása nagyban hozzájárultak. Elkötelezetten tart előadásokat diákoknak. A Soá történelmi tényeit és saját, letisztult élettörténetét szervesen összedolgozva, dokumentálva adja elő. A poszttraumás növekedés kritériumai: új, társadalmi feladatok vállalása, az élet fokozott megbecsülése, a mélyebb baráti kapcsolatok ápolása, az egzisztenciális kérdések iránti nyitottság egyaránt jellemzőek rá. A koherens narratíva megtalálása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy el tudta volna felejteni a családját ért tragédiát.

Olykor elakadó beszéde sejteti a trauma nyomainak maradványait a felszín alatt.

Másikuk életének sorstörést okozó eseménye hatéves korában következett be, amikor apját harmadik alkalommal hívták be munkaszolgálatra. Az emlékező elbeszélése ezen a ponton több vonatkozásban is hordozza a traumanarratívák megkülönböztető jegyeit. A behívó érkezése úgynevezett sorseseményként mintegy kettéválasztja életét egy trauma előtti és utáni szakaszra „hirtelen megöregedtem". Szoros, megtartó, már-már szimbiotikusnak tűnő kapcsolata édesanyjával jóformán életre szóló védőhálót jelentett számára. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az anya és lánya közti erős kötelék meg is akadályozta azt, hogy ő maga önálló döntéseket hozzon. A kamaszkor lázadó időszaka szintén kimaradt az életéből, amikor 15 éves korában édesanyjával nevelőapja segítségével alijáztak. Az emlékezés égetően fontos számára, azonban nem sikerült kisgyermekkori, majd halmozódó traumáit újra rendezni, majd beépíteni azokat élettörténetének folytonosságába. Bár rendkívüli tudatosság, józanság és önuralom érzékelhető nála, az élete kettétöréseként megélt fájdalom nem múlt el, hanem még inkább keserűbbé tette őt. A Soá gyermekeként a *károsodással járó túlélés* olykor enyhet is adó sorsa jutott osztályrészéül.

12 Módszertani bizonytalanságok

A poszttraumás növekedés lehetőségének kutatása során eleve problematikus adatokkal dolgoztam. Csak azoknak a történeteit vizsgálhattam, akik az aránylag szerencsésebbek közé tartoznak, hiszen túlélték a vészkorszakot. Közülük kerültek ki azok, akik idővel eljutottak odáig, hogy élettörténetüket koherens történetté rendezték, és képesek lettek azt mással is megosztani. Nem foglalkozhattam azonban

azoknak az akár csak zsigeri állapotban rekedt traumáival, akik nem tudtak megszólalni, és akik örökre magukba zárva fogják elhordozni fájdalmukat.

Torzítja a kialakuló képet az is, hogy nem tudhatjuk: azok, akik a Soát életük kettétöréseként, megtöréseként értelmezik, vajon eleve érzékenyebb lelkülettel születtek-e, ami kezdettől nehezebbé tette a traumák feldolgozását, vagy csak a megrázkódtatások hatására váltak fokozottan sebezhetővé és kiszolgáltatottá.

A traumákra adott reakciók életünk egyes szakaszaiban változhatnak, sőt, olykor keveredhetnek is egymással az egyén adott helyzetének, a társadalmi és politikai változásoknak következtében. Ezeket a tényezőket ebben a tanulmányban nem tudtam figyelembe venni.

E módszertani bizonytalanságok ellenére fontosnak tartom, hogy a vészkorszak után megkapaszkodó, az életüket jobbára saját erőből fölépítő árva gyerekek sorsának alakulását nyomon kövessük. Erőt, tájékozódási támpontot adhatnak számunkra a 21. század egyre súlyosabb nehézségekkel küzdő, egyre nehezebben értelmezhető zűrzavarában.

Az értekezés alapját képező résztanulmányok eredeti megjelenési adatai

A poszttraumás növekedés lehetősége holokauszt-túlélőknél. Konferencia Hubai Péter tiszteletére. WJLF, 2023. november 25–26. (Online előadás)

Relationships between Local Identity and Autobiographical Memory by the Orphans of the Shoah. In: Lénárt, András

(ed.): *Where do we go from here? Jewish families in Hungary after WWII*. Budapest: Holocaust Documentation Center and Memorial Collection Public Foundation, 2022. 8–19.

Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árváinál. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2021. 8–19.

BÁNYAI Viktória – FROJIMOVICS Kinga – GOMBOCZ Eszter: *A Vészkorszak árvái: A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete.* Budapest: NÜB, 2020.

Cserkészliliom és kőtábla: A zsidó identitás újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál életének példáján. *Regio* 27 (2019:2) 105–126.

Az árván maradt nemzedék. In: Előd Nóra (szerk.): *Egymáshoz szólunk: Hosszú hallgatás után*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2018. 195–202.

Shoah-Überlebende und die deutsche Sprache: Ein Veränderungsprozess. In: Hannes Philipp – Andrea Ströbel (Hg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südeuropa: Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2017. 326–333.

Az emlékezet mint konstrukció. In: Béres Tamás (szerk.): *Hit, tapasztalat, hittapasztalat: Takácsné Kovácsházi Zelmának tanítványai, kollegái és beszélgetőtársai, kik nélküle meglepően sokan járnának másfelé*. Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2017. 23–32.

BÁNYAI Viktória – GOMBOCZ Eszter: A traumafeldolgozás útjain: Holokauszt túlélő gyerekek Magyarországon, 1945–49. *Regio* 24 (2016:2) 31–48.

BÁNYAI Viktória – GOMBOCZ Eszter: Budapesti zsidó iskolák a holokauszt után, 1945–48. *Új Pedagógiai Szemle* 65 (2015:7-8) 57–76.

A Soá után árván maradt nemzedék a megkapaszkodás útján. In: Majsai Tamás (szerk.): *Kamenyec-Podolszkijtól Auschwitzig*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2014. 50–51.

A gyermekkor helyszíneinek szerepe az elhallgatott múlt előhívásában. In: Dobos Károly Dániel – Fodor György (szerk.): *„Vízió és valóság": Új perspektívák és kihívások a zsidó–keresztény dialógusban a 21. század elején.* Budapest: Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2011. 381–391. (Studia Theologica Budapestinensia 35).

Spätes Klassentreffen: Geschichte der jüdischen Grundschule im Budapester Stadtteil Óbuda von 1920 bis 1944. = Megkésett iskolai találkozó: Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története 1920-tól 1944-ig. CD-ROM. Budapest: Holocaust Közalapítvány – Goethe Institut, 2010–2014. http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/

A személyes történelem megragadása iskolások sorsán keresztül. In: Hepp Attiláné – Tóth Géza (szerk.): *Fehér kövecskék.* Cegléd: Ceglédi Közgazdasági Alapítvány, 2009. 19–26.